

Nesrin Yıldırım

<https://orcid.org/0000-0001-5903-6655>

Dr., Independent Researcher, Türkiye, nesrin.yildirim1@hotmail.com

Atıf Künyesi | Citation Info

Yıldırım, N. (2025). 19. Yüzyılda Eğitim ve Mekân İlişkisi Bağlamında Eski Van Şehrinde Yerleşim Kültürünün Dönüşümü. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 12 (6), 710-732.

19. Yüzyılda Eğitim ve Mekân İlişkisi Bağlamında Eski Van Şehrinde Yerleşim Kültürünün Dönüşümü*

Öz

Bu çalışma, XIX. yüzyılda Eski Van Şehri'nde eğitim kurumlarının gelişimini ve bu kurumların toplumsal yaşam ile yerleşim kültürü üzerindeki etkilerini incelemektedir. Osmanlı Devleti'nin modernleşme sürecinin yerel yansımaları, özellikle Tanzimat reformları sonrasında Van'da belirgin biçimde hissedilmiştir. Klasik Osmanlı eğitim kurumları olan medreselere ek olarak rüşdiye, idâdî ve ibtidâî mekteplerin açılması, şehirde modern öğretim anlayışının yerleşmesine zemin hazırlamıştır. Bu süreçte kız çocuklarının eğitimi önem kazanmış; Ermeni cemaatine ait okullar kilise ve cemiyetler aracılığıyla hızla yayılmıştır. Öte yandan Amerikan misyoner okulları, görünürde modern ve uygulamalı eğitim sunmakla birlikte esas olarak Protestan inancını yayma amacı taşımıştır. Bu kurumlarda marangozluk, kunduracılık, el sanatları ve fen bilimlerine yönelik dersler verilmiş; böylece hem yerel ekonomiye katkı sağlanmış hem de toplumsal bilinç oluşturulmuştur. Eski Van Şehri'nde eğitim kurumları yalnızca bilgi aktarımı sağlayan yapılar değil, aynı zamanda sosyo-kültürel ve ekonomik dönüşümün temel dinamikleri hâline gelmiştir. Bu kurumlar aracılığıyla şehir, çok katmanlı ve çok kültürlü bir kimlik kazanarak Doğu Anadolu'nun önemli bir eğitim merkezi konumuna ulaşmıştır.

Anahtar Kelimeler: Eski Van Şehri, Eğitim, Amerikan Misyoner Okulları, Tanzimat Reformları, Yerleşim Kültürü.

Transformation of Settlement Culture in the Old City of Van in the Context of Education and Space in the 19th Century

Abstract

This study examines the development of educational institutions in the Old City of Van during the 19th century and analyzes their influence on social life and settlement culture. The local reflections of the Ottoman modernization process became particularly evident in Van following the Tanzimat reforms. Alongside the traditional Ottoman educational institutions such as madrasas, the establishment of rüşdiye, idadi, and ibtidai schools laid the foundation for the spread of modern educational understanding in the city. During this period, the education of girls gained importance, and Armenian community schools expanded rapidly through churches and communal organizations. Meanwhile, American missionary schools, although apparently providing modern and practical education, primarily aimed to promote Protestant belief. Courses on carpentry, shoemaking, handicrafts, and sciences were offered in these

* This article is derived from the author's doctoral dissertation titled Urban Settlement Culture in the Old City of Van during the Ottoman Period (1877–1915).

schools, contributing both to the local economy and to the development of social awareness. In the Old City of Van, educational institutions functioned not only as places of knowledge transmission but also as key dynamics of socio-cultural and economic transformation. Through these institutions, the city acquired a multilayered and multicultural identity, becoming an important center of education in Eastern Anatolia.

Keywords: *Old City of Van, Education, American Missionary Schools, Tanzimat Reforms, Settlement Culture.*

Giriş

Eğitim kurumları, şehirlerin yerleşim kültürünü biçimlendiren ve toplumsal yapının dönüşümünü sağlayan temel unsurlar arasında yer almaktadır. Nitekim eğitim binalarının konumlandığı çevreler zamanla nüfusun yoğunlaştığı, ticari ve sosyal ilişkilerin geliştiği merkezî alanlara dönüşmüştür. Eski Van Şehri'nde eğitim faaliyetleri başlangıçta klasik Osmanlı eğitim sistemine paralel olarak medreseler ve diğer dinî kurumlar aracılığıyla yürütülmekteydi. Bu yapılar yalnızca pedagojik değil, aynı zamanda toplumsal ve kültürel yaşamın da merkezinde yer alarak şehir dokusunun biçimlenmesinde belirleyici bir rol üstlenmişlerdir (Kılıç, 2021).

XIX. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı Devleti'nin siyasî, askerî ve ekonomik alanlarda yaşadığı çözülme süreci, eğitim sisteminde de köklü bir dönüşüm ihtiyacını gündeme getirmiştir. Klasik dönemin temel eğitim kurumları olan medreseler uzun yıllar boyunca Osmanlı toplumunun dinî, kültürel ve entelektüel hayatında belirleyici bir role sahip olmuştur. Ancak XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren medreselerin yeniliklere kapalı yapısı, çağın ihtiyaçlarına yanıt verememesi ve din dışı alanlarda bilgi üretiminden uzaklaşması bu kurumların işlevselliğini giderek azaltmıştır (Karpat, 2010). Bu durum, modern anlamda yeni bir eğitim anlayışının doğuşuna zemin hazırlamıştır. Osmanlı Devleti, XIX. yüzyıldan itibaren eğitimi yalnızca bireysel gelişimin bir aracı olarak değil, aynı zamanda devletin bekasının, idarî sürekliliğin ve toplumsal düzenin teminatı olarak görmeye başlamıştır (Erdem, 2018). Eğitim artık yalnızca ilmî bilgi aktarımını değil, devletin ideolojik bütünlüğünü koruma ve modernleşme sürecine uyum sağlama misyonunu da üstlenmiştir. Bu bağlamda eğitim politikaları, toplumu çağın gerekliliklerine uygun şekilde dönüştürmeyi hedefleyen bir devlet stratejisine dönüşmüştür.

Bu anlayışın kurumsal karşılığı, özellikle Tanzimat Dönemi (1839–1876) ile ortaya çıkmıştır. Tanzimat reformları çerçevesinde Osmanlı yönetimi Batı tarzı bir eğitim sisteminin benimsenmesi yönünde önemli adımlar atmış, eğitimin dinî temelden uzaklaştırılarak laik ve merkezî bir yapıya kavuşturulmasını hedeflemiştir (Çadırcı, 1997). Bu dönemde kurulan rüştiyeler, idadîler, sultanîler ve darülfünunlar gibi kurumlar geleneksel eğitim yapısından farklı olarak müfredatlarında

matematik, coğrafya, tarih, fen ve yabancı dil gibi derslere yer vererek bilgi üretiminde rasyonel ve seküler bir yönelim ortaya koymuşlardır. Bu kurumların açılmasıyla birlikte Osmanlı eğitim sistemi, dinî bilgilerin hâkim olduğu medrese merkezli yapısından uzaklaşarak çok yönlü bir öğretim anlayışına geçmiştir. Tanzimat reformları, eğitim alanında yalnızca kurumsal değişikliklerle sınırlı kalmamış, aynı zamanda toplumsal bir dönüşüm sürecini de başlatmıştır. Yeni eğitim kurumları, imparatorluğun farklı etnik ve dinî unsurlarını ortak bir kimlik altında birleştirmeyi hedefleyen Osmanlıcılık ideolojisinin en etkili taşıyıcıları olmuştur (Erdem, 2018).

Bu okullarda yetişen bireylerin hem modern bilimlerle donatılması hem de devlet hizmetinde görev alabilecek nitelikte yeni bir bürokratik sınıf oluşturma amaçlanmıştır. Böylelikle eğitim, devletin reformcu modernleşme politikalarının en önemli aracı hâline gelmiştir. Öte yandan Tanzimat öncesi dönemde eğitim faaliyetleri büyük ölçüde dinî bilgi aktarımına dayalı olup cemaat yapılarının, vakıfların ve ulemanın denetiminde yürütülmekteydi. Bu durum toplumsal tabakalaşmayı ve eğitimde ayrışmayı derinleştiriyordu. Ancak Tanzimat sonrasında kurulan modern okullar, din ve mezhep ayrımı gözetmeksizin öğrenci kabul eden karma yapıları bir eğitim modelini destekleyen kurumlar hâline gelmiştir (Gökmen, 2022). Böylelikle eğitim, Osmanlı toplumunda ilk kez toplumsal eşitlik ve fırsat kavramlarının gündeme geldiği bir alan olarak görülmeye başlanmıştır.

XIX. yüzyıl Osmanlı eğitim sistemi, geleneksel–dinî temelli yapıdan modern–bilimsel temelli bir yapıya geçişin yaşandığı kritik bir dönem olmuştur. Bu süreçte Tanzimat reformları yalnızca eğitim kurumlarının biçimini değil, aynı zamanda eğitimin toplumsal ve siyasal işlevini de değiştirmiştir. Eğitimin artık devlet ideolojisinin inşasında, toplumsal kimliğin yeniden tanımlanmasında ve modern bireyin yetiştirilmesinde merkezi bir rol üstlendiği yeni bir dönem başlamıştır (Albayrak & Şeker, 2014). Sıbyan mektepleri, Tanzimat öncesi dönemde Osmanlı eğitim sisteminin en temel ve yaygın kurumları olarak kabul edilmektedir. Bu okullar, genellikle 5–6 yaşlarındaki çocuklara Kur'an-ı Kerim okuma, temel dinî bilgiler, dua ve ahlak eğitimi vermek amacıyla faaliyet göstermekteydi (Erdem, 2018). Çoğunlukla cami, mescit veya mahalle içerisinde yer alan bu yapılar hem eğitimin hem de toplumsal dayanışmanın merkezi konumundaydı. Eğitim içeriği genellikle hocanın bilgisine ve pedagojik yaklaşımına bağlı olarak şekillenmekte, öğretim süreci ezbere dayalı bir biçimde yürütülmekteydi.

Osmanlı eğitim tarihinde Tanzimat reformlarının önemli bir aşamasını oluşturan 1845 tarihli ferman, Sultan Abdülmecid tarafından yayımlanarak sıbyan mekteplerinin ıslah edilmesini

öngörmüştür (Parmaksız, 2008). Bu düzenleme, geleneksel eğitim yapısını modernleştirme yönündeki ilk sistematik girişimlerden biri olarak kabul edilmektedir.

Osmanlı eğitim sisteminde merkezi bir yapı oluşturmayı amaçlayan 1869 tarihli Maârif-i Umûmîye Nizamnâmesi, eğitim tarihinin en kapsamlı düzenlemelerinden biridir (Çadırcı, 1997). Nizamnâme ile sıbyan mekteplerinin yanı sıra ibtidâî, rüşdiye ve idâdî mekteplerinin açılması kararlaştırılmış; ders içeriklerinde hesap, coğrafya, Osmanlıca gibi seküler bilgiler öne çıkmıştır.

Bu doğrultuda, 1873 yılında İstanbul’da ilk ibtidâî mektep açılmış, bu okullar geleneksel sıbyan mekteplerinin yerini almaya başlamıştır (Gökmen, 2022). Modernleşme süreci, rüşdiye mekteplerinin açılmasıyla daha da hızlanmıştır. İlk sivil rüşdiye olan Mekteb-i Maârif-i Adliye 1839’da, kız rüşdiyesi ise 1859’da açılmıştır. Kadın öğretmen ihtiyacını karşılamak için 1870’te Dârülmua’llimât kurulmuştur (Ünal, 2015). 1869 Nizamnâmesi’ne dayanarak mesleki kız okulları da açılmış; Yedikule’de kurulan el sanatları kursları bu kapsamda değerlendirilmektedir (Erdem, 2018; Çadırcı, 2013).

Idâdî mektepleri ise 1873’te açılmaya başlamış, taşrada 5 yıl, merkezde 7 yıl süreli olarak düzenlenmiştir (Parmaksız, 2008). Bu yapı, Osmanlı eğitim sisteminde merkez–taşra dengesinin sağlanmasına yönelik önemli bir kurumsal düzenlemeyi ifade etmektedir.

Eski Van Şehrinde Eğitim Kurumlarının Genel Yapısı

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren eğitim alanında gerçekleştirilen reform hareketlerinin Van’a yansması belirgin bir ivme kazanmıştır. Bu dönemde Osmanlı Devleti’nin genel modernleşme politikalarıyla paralel olarak taşra şehirlerinde de eğitim sisteminin yeniden yapılandırılmasına yönelik çeşitli girişimler gözlemlenmiştir. Özellikle Van gibi stratejik konuma sahip çok dinli ve çok kültürlü bir bölgede eğitim faaliyetleri yalnızca pedagojik bir işleve sahip olmakla kalmamış, aynı zamanda siyasal, toplumsal ve kültürel etkileşimlerin önemli bir aracı hâline gelmiştir. Bu süreçte bazı yabancı devletlerin –özellikle Amerika, İngiltere ve Fransa’nın– bölgedeki misyoner faaliyetleri aracılığıyla nüfuzlarını artırma çabaları dikkat çekmiştir. Söz konusu devletler, eğitim kurumlarını yerel halk üzerinde kültürel ve dinî etki kurmanın en etkili araçlarından biri olarak kullanmışlardır (Cevizliler & Cevizliler, 2010; Temizer, 2013). Eğitim üzerinden yürütülen bu yumuşak güç politikaları, özellikle Ermeni cemaatine ait okullar ve Amerikan misyoner okulları aracılığıyla Van ve çevresinde etkili bir biçimde hissedilmiştir.

Bu gelişmelere karşılık olarak Osmanlı merkezi idaresi ise taşrada eğitim alanındaki denetimini artırma yönünde çeşitli düzenlemelere gitmiştir. Bilindiği üzere, Sultan II. Mahmut döneminde yürütülen ıslahat çalışmalarından biri olan eğitim faaliyetlerine binaen kurulan Maârif Meclisi, geleneksel eğitim anlayışından ziyade Batı tarzında eğitimin öncüsü olma yolundaki ilk adım olarak kabul edilmektedir. Bu kapsamda 1882 yılında Van'da kurulan Maârif Meclisi, vilayet merkezi ve ona bağlı kazalardaki eğitim faaliyetlerini düzenlemek, öğretim kalitesini artırmak ve merkezî idarenin eğitim politikalarını taşrada uygulamak amacıyla teşkil edilmiştir. Meclis, Osmanlı taşra teşkilatında eğitim alanındaki en önemli idarî yeniliklerden biri olarak kabul edilmekte olup hem medreseler hem de yeni açılan rüştiyeler, sıbyan mektepleri ve idadîler üzerinde denetim yetkisine sahipti. Van Maârif Meclisi'nin çalışmaları; öğretmen atamaları, müfredat uygulamaları, bina inşası ve bütçe düzenlemeleri gibi pek çok alanda reformların hayata geçirilmesini sağlamıştır. Böylece taşradaki eğitim kurumlarının merkezle olan bağı kuvvetlendirilmiş ve modern eğitim anlayışının yerel düzeyde yaygınlaştırılması amaçlanmıştır. Bu durum aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin eğitim aracılığıyla toplumsal düzeni kontrol altında tutma, ayrılıkçı hareketleri sınırlandırma ve Batı kaynaklı kültürel etkileri dengeleme çabasının bir yansıması olarak değerlendirilebilir (BOA. İ.DH, 846/67930; Ayyıldız, 2003, akt. Erdem, 2018).

Osmanlı Devleti'nin taşra vilayetlerinde yürütülen eğitim reformlarının etkilerini değerlendirmek amacıyla oluşturulan Doğu Anadolu Teftiş Heyeti'nin raporları, bölgedeki eğitim düzeyinin genel görünümüne dair önemli veriler sunmaktadır. Teftiş heyeti azalarından Cemal Bey, hazırladığı inceleme raporunda Van ve civar vilayetlerde okuma-yazma oranının son derece düşük olduğunu, halk arasında cehaletin giderek arttığını ve eğitimin toplumsal tabana yayılmasında ciddi güçlükler yaşandığını ifade etmiştir. Ona göre bölgedeki eğitim kurumlarının yetersizliği yalnızca fiziki imkân eksikliğinden değil, aynı zamanda öğretmen kadrosunun sınırlılığı, merkezî denetimin zayıflığı ve halkın eğitime yönelik ilgisizliğinden kaynaklanmaktaydı. Bu tespit, Tanzimat sonrası modernleşme politikalarının taşrada beklenen ölçüde etkili olamadığını göstermesi bakımından önemlidir (BOA. Y.PRK.KOM, 9/73).

Vital Cuinet, 1890'lı yıllarda Van Vilâyeti'nin sosyo-ekonomik ve kültürel yapısına ilişkin ayrıntılı gözlemlerde bulunmuştur. Ona göre, 1890 yılında Van vilâyet merkezinde Müslümanlara ait farklı derecelerde eğitim veren toplam 34 mektep bulunmaktadır. Bu okullar, dönemin Osmanlı eğitim sistemi içerisinde genellikle sıbyan mektepleri ve rüştiyeler şeklinde örgütlenmiş olup temel dinî ve ahlaki bilgilerin yanı sıra Arapça, Farsça ve hesap derslerini de içeren müfredatlara sahiptir.

Cuinet'nin tespitleri, Tanzimat sonrası dönemde Van'daki Müslüman nüfusun eğitim alanında belirli bir kurumsallaşma sürecine girdiğini ortaya koymaktadır. Ancak bu artışa rağmen, nitelik bakımından okulların yeterli düzeye ulaşmadığı ve çoğunlukla medrese kökenli öğretmenlerle sürdürüldüğü anlaşılmaktadır. Bu durum, klasik eğitim anlayışının etkisinin Van'da XIX. yüzyılın sonlarına kadar güçlü biçimde sürdüğünü göstermektedir (Vital Cuinet, 1892).

1894 yılına ait resmî istatistikler, Van Vilâyeti ve ona bağlı sancak, kaza ve nahiyelerde eğitim alanında belirli bir kurumsal gelişmenin yaşandığını göstermektedir. Söz konusu verilere göre vilâyet genelinde farklı derecelerde faaliyet gösteren toplam 155 okul bulunmaktadır. Bu kurumlarda eğitim gören öğrencilerin cinsiyet dağılımına bakıldığında, 5.200 erkek ve 1.120 kız öğrenci olmak üzere toplam 6.320 öğrencinin eğitim gördüğü anlaşılmaktadır. Bu veriler, Tanzimat sonrası dönemde kız çocuklarının eğitime katılım oranının henüz oldukça sınırlı olduğunu, ancak modernleşme politikalarının etkisiyle kadın eğitiminin giderek görünür hâle gelmeye başladığını göstermektedir. Aynı zamanda şehir genelinde 10 yaş üzeri nüfus esas alınarak yapılan sayımlarda okuma yazma bilenlerin sayısı 31.040, bilmeyenlerin sayısı ise 98.300 olarak tespit edilmiştir. Bu oran, toplam nüfusun yaklaşık üçte birinin okuryazarlık becerisine sahip olduğunu ortaya koymaktadır (Karpaz, 2010).

1900 yılına gelindiğinde Van vilâyet merkezinde faaliyet gösteren medrese sayısı toplamda dört olup bu kurumlar hem sayıca sınırlı hem de öğrenci kapasitesi bakımından mütevazı düzeydedir. Bunlardan biri olan Hüsrev Paşa Medresesi, adını taşıyan caminin avlusunda yer almakta ve tarihî-mimari açıdan Van'ın klasik Osmanlı mirasını yansıtmaktadır. 1900 yılı itibarıyla burada yalnızca 5 öğrenci eğitim görmekteydi. Topçuoğlu Medresesi 12, İskender Paşa Medresesi 5 öğrenciye sahipti. Camî-i Kebîr Medresesi ise 17 öğrenci ile en yüksek kapasiteye sahip kurum olarak öne çıkmaktaydı. Bu durum, klasik eğitim kurumlarının artık çözülmekte olduğunu ve modern eğitim sistemine geçişin taşrada da somutlaştığını göstermektedir. Ancak bu kurumlar, mahalle kimliğinin, vakıf sisteminin ve toplumsal dayanışmanın simgesel mekânları olmaya devam etmişlerdir (Maarif Salnamesi, 1316/1900).

1911 yılına gelindiğinde, Osmanlı Devleti genelinde olduğu gibi Van Vilâyeti'nde de eğitim alanındaki faaliyetler, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin etkin rolüyle yeni bir ivme kazanmıştır. II. Meşrutiyet Dönemi'nin (1908–1918) karakteristik özelliklerinden biri, cemiyetin taşra teşkilatları aracılığıyla eğitim ve kültür alanında toplumun her kesimine ulaşmayı amaçlayan girişimlerde

bulunmasıdır. Bu kapsamda Van’da yerel cemiyet üyeleri tarafından halktan yardım toplanarak vilâyet merkezinde yeni bir medrese binası inşa edilmiştir.

Bu girişim, İttihat ve Terakki’nin yalnızca modern eğitim kurumlarını değil, aynı zamanda geleneksel dinî yapıları da dönemin reformcu anlayışı doğrultusunda yeniden işlevlendirme çabasının bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Cemiyet, bu uygulamayla hem halk desteğini artırmayı hem de eğitimin dinî ve millî kimliği pekiştiren bir araç hâline gelmesini hedeflemiştir. Bu yönüyle Van’daki medrese inşası, dönemin eğitim politikalarının yalnızca modernleşmeyi değil, aynı zamanda toplumsal dayanışma ve yerel katılımı da teşvik ettiğini göstermektedir.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) kayıtlarına göre, İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından yaptırılan bu medrese binasının vergilerden muaf tutulması talep edilmiştir (BOA. DH.İD, 33/43). Dolayısıyla cemiyetin inisiyatifleriyle gerçekleştirilen bu proje, hem merkezî yönetimin reformcu yönelimleriyle uyumlu bir yerel uygulama olmuş, hem de Van’da eğitimin maddî altyapısının güçlendirilmesine katkı sağlamıştır.

Bu örnek, II. Meşrutiyet Dönemi’nde eğitim alanında gözlemlenen çok katmanlı yapının da bir göstergesidir. Zira bu dönemde eğitim faaliyetleri yalnızca devlet eliyle değil, aynı zamanda cemiyetler, vakıflar ve yerel halk inisiyatifleri tarafından da desteklenmiştir. Van’da inşa edilen bu medrese, hem dönemin ideolojik iklimini hem de taşrada modernleşme ile gelenek arasında kurulan dengenin somut bir yansıması olarak değerlendirilebilir.

1913 yılında Van vilâyet merkezinde, padişah adına yeni bir medrese binasının inşa edilmesi, Osmanlı Devleti’nin son döneminde eğitim alanına yönelik merkezî ilgisinin sürdüğünü ortaya koymaktadır. Dönemin belgelerine göre bu yapı, 7.500 lira maliyetle gerçekleştirilmiş olup, inşası doğrudan devletin himayesi ve denetimi altında yürütülmüştür (BOA. BEO, 4191/314291; BOA. BEO, 4205/31529).

Medresenin “padişah namına” yaptırılmış olması, yalnızca bir eğitim yatırımı değil, aynı zamanda merkezî yönetimin taşra üzerindeki siyasi ve sembolik varlığını pekiştirme çabasının da bir göstergesi olmuştur. II. Meşrutiyet Dönemi’nde giderek güç kazanan İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin eğitim alanındaki yerel faaliyetleriyle paralellik taşıyan bu girişim, eğitimi hem modernleşme politikasının bir aracı hem de toplumsal birlik ve meşruiyetin inşası için stratejik bir unsur olarak değerlendiren yaklaşımın devamıdır.

Padişah adına yaptırılan bu medrese, bir yönüyle geleneksel dinî eğitimin sürekliliğini koruma işlevi taşıırken; diğer yönüyle de merkezî idarenin taşra üzerindeki meşruiyet temsili olarak

önem taşımıştır. 7.500 liralık inşa masrafı, dönemin ekonomik koşulları göz önünde bulundurulduğunda oldukça yüksek bir yatırım olup, devletin Van'daki eğitim altyapısına verdiği önemi açıkça ortaya koymaktadır. Bu durum, medresenin yalnızca eğitimsel değil, aynı zamanda siyasi ve mimari bir prestij yapısı olarak tasarlandığını da göstermektedir.

Söz konusu medresenin inşası, Osmanlı Devleti'nin son döneminde taşra şehirlerinde yürütülen merkezî eğitim seferberliğinin önemli örneklerinden biridir. Bu tür yapılar, padişahın himayesini sembolik biçimde temsil eden yapılar olarak, yerel halk nezdinde devlet otoritesine olan bağlılığı güçlendirmiştir. Dolayısıyla 1913 tarihli bu medrese inşası, hem Osmanlı modernleşme sürecinin dinî eğitime yönelik son hamlelerinden biri hem de Van'ın toplumsal hafızasında “devlet eliyle yapılan okul” anlayışının tipik bir örneği olarak değerlendirilebilir.

Osmanlı Modernleşmesinin Van'daki Müslüman Eğitim Kurumlarına Yansımaları

1883 yılında hazırlanan bir rapora göre, Van vilâyeti dâhilindeki neredeyse hiçbir köyde sıbyan mektebi bulunmamaktadır (Başbakanlık Osmanlı Arşivi [BOA], MF.MKT, 18/108). Bu durum, Van'ın temel eğitim düzeyinin dönemin gereklerinin oldukça gerisinde kaldığını göstermektedir. Ancak 1897 yılına gelindiğinde, vilâyet merkezinde yaklaşık 15 Kürt sıbyan mektebi faaliyet göstermekteydi. Maârif müdürünün değerlendirmelerine göre bu okullar yeterli eğitim verememekteydi; ayrıca çoğu ruhsatsız durumdaydı. Bu nedenle müdür, bu yapıların yerine resmî ibtidâî mekteplerin açılması gerektiğini belirtmiştir (BOA, MF.MKT, 362/23). Ancak aynı dönemde yaşanan siyasal ve toplumsal karmaşalar nedeniyle devlet, yeni sorunların doğmasını önlemek adına bu okulları kapatmak yerine, Kürt halkının Ermenilerde olduğu gibi tepki göstermemesi için ikili eğitim sistemine yönelmiştir. Böylece geleneksel ve modern eğitim sistemleri birlikte yürütölmeye başlanmıştır. 1899 yılında ise vilâyet merkezinde, Topçuoğlu Camii yanında bir sıbyan mektebinin faaliyet gösterdiği tespit edilmiştir (BOA, MF.MKT, 106/76).

Doğu Anadolu Teftiş Heyeti üyelerinden Cemal Bey'in raporu, Van halkının eğitim taleplerine dair önemli bilgiler sunmaktadır. Rapora göre halk, şehirde bir mektep inşa edilmesi amacıyla iki defa arsa bağışlamış, ancak okulun inşası gerçekleştirilememiştir. Cemal Bey, bu aksaklığı merkezî idarenin taşra ile olan koordinasyon eksikliğine ve yerel yöneticilerin uygulamadaki yetersizliklerine bağlamıştır (BOA, Y.PRK.KOM, 9/73).

1892 yılında Hatuniye Mahallesi'nde, 1893 yılında ise Halil Ağa Mahallesi'nde kızlara yönelik iki ayrı ibtidâî mektebinin açıldığı görölmektedir (Maarif Salnâmesi, 1903). Bu gelişmeler,

kadın eğitiminin Van'da da kurumsallaşma sürecine girdiğini göstermektedir. 1894 yılında vilâyet merkezinde 66 eski usul mekteple birlikte 5 modern ibtidâî mektep bulunmaktaydı. Bu tablo, Osmanlı modernleşmesinin taşrada geleneksel eğitimle modern kurumları birlikte sürdürebildiği bir dönüşüm süreci olarak gerçekleştiğini göstermektedir (Yıldız& Deniz, 2016).

1890 yılında Vilâyet-i Sitte ıslahatları kapsamında Van'daki eğitim kurumlarının yetersizliği tespit edilmiş; bu doğrultuda 1894 yılında Şabaniye Mahallesi'nde Hadîka-i Maârif Kız İbtidâî Mektebi açılmıştır (BOA, DH.MKT, 1718/23; BOA, MF.MKT, 197/26). 1899 yılında Van merkezde faaliyet gösteren erkek mekteplerinin sayısı üç iken, 1901 yılına gelindiğinde bu sayı ona yükselmiştir (Maarif Salnâmesi, 1899/1901). Bu artış, II. Abdülhamid döneminde eğitim politikalarının taşrada uygulanmaya başladığını gösteren önemli bir göstergedir.

1900 yılında Van merkezde eğitim veren mektepler şunlardır: Bahçeler-Boyaoğlu Camii Erkek Mektebi, Hatuniye Mahallesi Erkek Mektebi, Bahçeler-Hacı Mehmet Efendi Mektebi, Bahçeler-Şabaniye Mahallesi Erkek Mektebi, Bahçeler-Halilağa Mahallesi Kız Mektebi ve Bahçeler-Hafızıye Mahallesi Kız Mektebi (Maarif Salnâmesi, 1900). Aynı mahallede kurulan Darütedris İbtidâî Mektebi'nde, üç sınıfta toplam 51 öğrenci eğitim görmekteydi. Ders içerikleri arasında Kur'an, Tecvit, Ulûm-ı Dîniyye, Ahlak, Tarih-i Osmanî, Muamelât-ı Medeniyye, Hesap, Hüsn-i Hatt ve İmlâ yer almaktadır (BOA, TSMA.E. 1375/43).

Van'da bir rüşdiye mektebinin açılışına dair ilk belge 1859 yılına aittir. Bu belgede, kurulmakta olan bir mektep için kitap ve risale talep edildiği belirtilmektedir (BOA, A.MKT.MHM, 258/62). 1864 yılında Kayaçelebi Camii arsasında bir rüşdiye mektebi inşa edilmiş ve burada Yusuf Efendi ile Ahmet Efendi öğretmen olarak görevlendirilmiştir (BOA, İ.MVL, 510/23045). 1867 yılından itibaren rüşdiyelerde Müslüman ve gayrimüslim öğrencilerin birlikte eğitim görmeleri uygulaması başlamış; bu uygulama Osmanlıcılık ideolojisinin eğitim alanındaki yansımasıdır (Parmaksız, 2008; Ünal, 2015).

1868 yılında Bahçeler semtinde yer alan bir rüşdiyenin yıllık giderleri devlet hazinesinden karşılanmış, 1875 yılında ise bir sandık kitap gönderilmiştir (BOA, İ.DH, 579/403; BOA, A.MKT.MHM, 416/32; BOA, MF.MKT, 28/109). 1881 yılında Van'a bir Maârif Müdürü atanmış ve böylece taşradaki eğitim kurumları merkezî denetime alınmıştır (Parmaksız, 2008). 1871 yılında merkez kazada bulunan bir rüşdiyede 80 Müslüman öğrencinin eğitim gördüğü kayıtlıdır (Erzurum Vilayet Salnâmesi, 1870).

Tanzimat sonrası dönemde eğitimde birlik sağlama amacıyla, Van'daki rüşdiyelere kitaplar doğrudan İstanbul'dan gönderilmiştir (BOA, MF.MKT, 39/120). Bahçeler Rüşdiyesi'nde 1880 yılında 50 öğrenci bulunurken bu sayı 1883'te 71'e çıkmıştır. Aynı dönemde merkez rüşdiyesinde ise 48 öğrenci eğitim görmektedir. 1884–1885 yıllarında merkez sancağında altı mektep faaliyet göstermekteydi. 1897 yılında ise vilâyet merkezinde bir Mülkiye Rüşdiye Mektebi açılmıştır (Salnâme-i Devlet-i Osmaniye, 1880, 1883; Van Vilâyet Salnâmesi, 1897; Yıldız & Deniz, 2016).

Osmanlı Devleti'nde ilk askerî rüşdiye Sultan Abdülmecid döneminde 1875 yılında kurulmuş, Van'daki ilk askerî rüşdiye ise 1882 yılında açılmıştır. Eğitim süresi 1892 yılında üç yıla indirilmiştir. Bu değişiklik, eğitim sisteminde askerî rüşdiyelere dair standartlaşmanın bir göstergesidir (Parmaksız, 2008).

Osmanlı Modernleşmesinin Van'daki Eğitim Kurumlarına Yansımaları: Rüşdiyeler, İdâdîler ve Eğitim Reformları

1890 yılında uygulamaya konulan Vilâyet-i Sitte Islahatı, Meşrutiyet sonrasında Osmanlı taşrasında eğitimin geliştirilmesine yönelik en önemli girişimlerden biri olarak değerlendirilmektedir. Bu reform çerçevesinde Van'daki eğitim kurumları Müslüman ve gayrimüslim okullar birlikte değerlendirilmiş; hazırlanan raporlarda kız rüşdiyesi, askerî idâdî, sanayi mektebi ve ibtidâî mekteplerin sayıca yetersiz olduğu belirtilmiştir. Bu durum, Van'da eğitimin kurumsal ve fiziksel olarak geliştirilmesi gerektiğine işaret etmektedir (BOA, DH.MKT, 1718/23). 1893–1894 yıllarında bölgeyi gezen İngiliz seyyah Henry F. B. Lynch, Van'ın Bahçeler mevkii istikametinde üç rüşdiye mektebinin bulunduğunu gözlemlemiştir. Bu bilgi, 19. yüzyılın sonlarında Van'daki eğitim kurumlarının sayısında belirgin bir artış olduğunu ve şehrin Doğu Anadolu'da önemli bir eğitim merkezi hâline geldiğini göstermektedir (Lynch, 1901).

1894 yılında Van merkezindeki rüşdiye binası onarılarak bir idadî mektebine dönüştürülmüştür. İki katlı binada ibadethane, müdür ve muallim odaları, derslikler, kimya ve resim odaları, yemekhane ve hizmetli odaları gibi çeşitli bölümler yer almaktadır. Aynı dönemde yaşanan Ermeni olayları sırasında binanın adliye olarak kullanılmasına yönelik teklif reddedilmiştir. 1908 yılında yapılan büyük onarım için 9.548 kuruş harcanmıştır. Bu yatırım, II. Meşrutiyet Dönemi'nde taşra eğitim kurumlarının fiziki ve idarî olarak güçlendirildiğini göstermektedir (BOA, MF.MKT, 236/51; BOA, BEO, 3390/254190). Mektepte okutulan dersler

arasında Umum-ı Dîniyye, Arapça, Farsça, Türkçe, Lisan-ı Osmanî, Fransızca, Hesap, Coğrafya, Hendese, Tarih, Resim ve Hüsn-ü Hat yer almaktadır.

1896 yılı arşiv kayıtlarına göre, Van merkez rüşdiye mektebinde 92 öğrenci ve 4 öğretmen, Darülfeyz Hamidiye Rüşdiyesi'nde 45 öğrenci ve 1 muallim, Hatuniye Rüşdiyesi'nde 35 öğrenci ve 1 muallim, Hafiziye Rüşdiyesi'nde 63 öğrenci ve 1 muallim bulunmaktaydı. Ayrıca, Gülşen-i Edep İnas Rüşdiyesi'nde 72 öğrenci ve 2 muallim, Hadîka-i Maârifet İnas Rüşdiyesi'nde ise 36 öğrenci ve 1 muallim görev yapmaktaydı. Bu rakamlar, Van'da kız ve erkek öğrencilerin eğitime katılımının arttığını ve rüşdiyelerin taşrada kurumsallaştığını göstermektedir (BOA, Y.EE, 132/7).

Buna karşın 1898 yılında rüşdiyede 30 öğrenci bulunurken, bu sayı 1899 yılında 27'ye düşmüştür. Öğrenci sayısındaki bu düşüş, sonraki yıllarda da devam etmiştir (Maarif Salnâmesi, 1898; 1899). 20. yüzyılın başlarında Van'da 5 erkek rüşdiye mektebi bulunmasına rağmen yalnızca 1 kız rüşdiye mektebi faaliyet göstermektedir (Ünal, 2015). 1903 yılında Van'da Gülşen-i Edep İnas Rüşdiyesi açılmış; aynı yıl Van askeri rüşdiye mektebinin müdürlüğüne Kolağası Hacı İsmail Efendi atanmıştır (BOA, MF.MKT, 720/6; BOA, BEO, 2131/159787). Ayrıca, Bağlar mevkiinde yer alan rüşdiye ve ibtidâî mekteplerinin bakım çalışmaları kapsamında su yolları 34.820 kuruşluk masrafla onarılmış, aynı bölgede yer alan caminin tamiri de Hafiziye Vakfı tarafından gerçekleştirilmiştir (BOA, İ.EV, 34/67).

XIX. yüzyıl sonlarına dek Van vilâyeti sınırları içinde Müslümanlara yönelik herhangi bir idâdî mektebinin bulunmadığı anlaşılmaktadır. Bu durum, Van'daki ortaöğretim kurumlarının Osmanlı'nın batı ve merkez vilâyetlerine kıyasla daha geç yapılandığını göstermektedir. Van merkezdeki ilk idâdî mektebin açılışı ancak 1885 yılında gerçekleşmiştir (BOA, MF.MKT, 89/121). Bu gecikme, bölgenin ulaşım zorlukları, mali kaynak yetersizlikleri ve taşrada nitelikli öğretmen eksikliği gibi etkenlerle doğrudan ilişkilidir. Buna rağmen, 1885 yılında kurulan bu idâdî mektebi, hem modern eğitim anlayışının Van'daki ilk temsilcisi hem de sonraki yıllarda açılacak kurumlara model teşkil etmesi açısından önem taşımaktadır.

1896 yılında Van merkezde, Müslüman memurların resmî görevlerinde yabancı dil yeterliliklerini artırmak amacıyla Fransızca ve Ermenice kurslar düzenlenmiştir. Bu kurslarda eğitimlik görevini Ermeni asıllı Dikran Efendi yürütmüştür. Bu örnek, Van'daki eğitim faaliyetlerinin yalnızca öğretim değil, aynı zamanda etnik ve kültürel etkileşimi sağlayan sosyal bir araç hâline geldiğini ortaya koymaktadır.

1905 yılına gelindiğinde, Van vilâyet merkezinde bir erkek idâdî mektebinin faaliyet gösterdiği kaydedilmektedir. Bu gelişme, Osmanlı taşrasında modern ortaöğretimin kurumsallaşma sürecinin Van’da da tamamlanmaya başladığını göstermektedir (BOA, MF.MKT, 346/59; Yıldız & Deniz, 2016).

Eski Van’da Faaliyet Gösteren Gayrimüslim Eğitim Kurumlarının Yerleşim Kültürüne Etkisi

XX. yüzyılın başlarında, Anadolu genelinde 57 vilâyette toplam 813 Ermeni okulu bulunmaktaydı. Bu sayı, II. Meşrutiyet’in ilânıyla birlikte daha da artmış; Ermeni cemaatinin eğitim faaliyetleri hem İstanbul’da hem de Anadolu’nun taşra kentlerinde büyük bir canlılık kazanmıştır. Hatta 1908–1914 yılları arasında, cemaat temsilcileri kilise bahçelerinde dahi mektep açabilmek için Maârif Nezâreti’ne çok sayıda başvuruda bulunmuşlardır. Bu gelişmeler, Osmanlı Devleti’nin son döneminde Ermeni cemaatinin eğitim alanında ulaştığı kurumsallaşma ve örgütlenme düzeyini, aynı zamanda cemaatin modernleşme sürecindeki entelektüel dinamizmini açıkça ortaya koymaktadır (Öntuğ, 2007). 1856 yılında, Mıgırdıç Khrimyan önderliğinde Eski Van Şehri’nde ilk Ermeni eğitim kurumları açılmıştır. Şehirdeki bu okulların çoğu, Amerikan misyonierleri tarafından yaptırılmış veya desteklenmiştir. Millingen, Van’daki Ermeni okullarının iyi düzeyde eğitim verdiğini; tarih, matematik ve edebiyat gibi derslerin okutulduğunu ve ruhban sınıfının eğitim üzerinde etkili olduğunu belirtmektedir. Van’daki bu okullar arasında Arahk (Erek) Ermeni Okulu en büyük ve en önemli kurum olarak öne çıkmıştır (Lynch, 1901; Millingen, 1998). 1871 yılında Van’da eğitim veren Ermeni rüşdiye mektebinin öğrenci sayısı 70’tir (Erzurum Vilâyet Salnâmesi, 1871). Van’da aynı yıl içerisinde, vilâyet merkezi ve Bahçeler mevkiinde American Congregationalist Church tarafından karma eğitim veren iki okul açılmıştır. 1878’de kurulan Yeramyas Koleji, vilâyet dâhilindeki ilk özel okul olup, görme engelli bir öğretmen tarafından kurulmuştur. 1913 yılına kadar kesintisiz eğitim veren okulun öğrenci sayısı 400’e ulaşmıştır. 1881’de Mikael Portakalyan, Van merkezde Gimnazyum Okulunu açmış, ancak bu kurum kısa sürede Ermeni propagandasının merkezi hâline gelmiştir. 1894 yılına gelindiğinde, Bahçeler mevkiinde üç özel okul faaliyet göstermekteydi. Bu gelişmeler, Van’da 19. yüzyılın sonlarında cemaat ve misyonier okullarının sayısal ve ideolojik çeşitlilik kazandığını göstermektedir (Lynch, 1901; Minassian, 2016; Şimşir, 1986).

Ermeni okullarında, Türkçe, Ermenice ve Fransızca dillerinde eğitim verilmiş; ders programında matematik, tarih ve coğrafya gibi temel dersler yer almıştır. Ders kitapları Avrupa'dan getirilmiş, ancak Maârif Nezâreti tarafından denetlenmiştir. Ermeniler, dil ve alfabelerine büyük önem göstermiş; bu çerçevede 1913 yılında Van'da Ermeni alfabesinin icadının 1500. yıldönümü çeşitli etkinliklerle kutlanmıştır. Bu gelişmeler, Ermeni okullarının yalnızca eğitsel değil, aynı zamanda kültürel kimliği güçlendiren kurumlar olduğunu göstermektedir (Minassian, 2016).

Söz konusu okulda ilkokul ve ortaokul düzeyinde, toplam yedi yıllık bir öğretim programı uygulanmıştır. Eğitim süreci Protestan misyoner okullarının genel yapısına uygun biçimde dinî eğitimin yanı sıra temel bilim, aritmetik, tarih ve coğrafya gibi dersleri de içermektedir. Ancak bu okulun açılış izni alınırken, yalnızca Ermeni cemaatine mensup öğrencilerin kabul edileceği belirtilmiş; bu nedenle Müslüman çocukların kaydı kabul edilmemiştir. Okulun yatılı sistemi bulunmamakta, eğitim yalnızca gündüzlü olarak yürütülmektedir. Bu durum, Protestan misyonerlerin özellikle şehir merkezindeki Ermeni cemaatine ulaşmayı hedeflediğini göstermektedir. Böylece okul hem dinî hem de kültürel misyonu çerçevesinde faaliyet gösteren bir yerel eğitim istasyonu işlevi görmüştür. Bu gelişme, 19. yüzyılın ikinci yarısında Amerikan misyonerlik faaliyetlerinin Van'da kurumsallaşmaya başladığının bir göstergesidir. Dr. Raynolds'un kurduğu bu okul, sonraki yıllarda bölgede açılacak diğer Protestan kurumları için örnek bir model oluşturmuş ve Van'daki eğitim yapısının çok kültürlü karakterine katkıda bulunmuştur (Temizer, 2013; Cevizliler, 2010).

1887 yılında, Van'ın Çamiçoğlu Mahallesi'ne bağlı Kalecioğlu Sokağı'nda, Ermeni kız çocuklarına tahsis edilmiş bir eğitim binası açılmıştır. Bu kurum, aynı yıl içerisinde faaliyete başlayan Ermeni Kız Okulu olarak bilinmektedir. Okulun kurucusu, Van'daki Amerikan misyoner faaliyetlerinin öncü isimlerinden Dr. Raynolds'dır. Söz konusu okul, yalnızca Ermeni cemaatine mensup kız öğrencilerin kabul edildiği bir eğitim kurumu olup, lise düzeyinde bir müfredata sahiptir. Bu müfredat dil, edebiyat, tarih, matematik ve el sanatları gibi dersleri içermektedir. Okulun kuruluş amacı, Ermeni toplumu içerisindeki kız çocuklarının hem dinî hem de kültürel yönden eğitilerek cemaat içinde öğretmen, tercüman veya sağlık çalışanı gibi roller üstlenmelerini sağlamaktır. Bu kurumdan başarıyla mezun olan öğrenciler, Van'ın Bağlar mevkiinde bulunan Amerikan Protestan Misyoner Kız Okuluna devam etme hakkı kazanıyorlardı. Bu durum, misyoner okulları arasında kademeli bir eğitim sistemi kurulduğunu ve kadın eğitiminin sürekliliğinin sağlanmaya çalışıldığını göstermektedir. Aynı yıl içinde Van'da ayrıca ibtidâî (ilköğretim

düzeyinde) ve rüşdiye (ortaöğretim düzeyinde) mekteplerin de açılması, şehirde eğitim kurumlarının cinsiyet ve kademeye göre çeşitlenmeye başladığını ortaya koymaktadır. Böylece 1887 yılı, Van'da hem Ermeni hem de misyoner kökenli kız okullarının sistematik biçimde örgütlendiği bir dönüm noktası olarak değerlendirilebilir. Bu gelişmeler, Van'daki kadın eğitiminin yalnızca dinsel bir amaçla değil, aynı zamanda toplumsal modernleşme sürecinin bir parçası olarak ele alındığını göstermektedir (Cevizliler, 2010). Cuinet, 1890 yılında Van vilâyet merkezinde gayrimüslim ahaliye ait yalnızca yedi mektep bulunduğunu, bunların ise Ermenilere ait olduğunu yazmıştır (Vital Cuinet, 1892). Aynı yıl içerisinde Vilâyet-i Sitte Islahatı kapsamında gayrimüslim okullarda teftişin arttırılmasının yanı sıra özellikle Ermeni okullarında Türkçe eğitim veren öğretmenlerin bulundurulması gerektiği vurgulanmıştır (BOA, DH.MKT, 1718/23). 1885 yılında, dönemin önemli Ermeni aydınlarından Mıgırdıç Portakalyan tarafından Getronagan Okulu açılmıştır. Bu okul, Ermeni cemaatinin modern eğitim anlayışıyla örgütlenmiş ilk kurumlarından biri olarak kabul edilmekte ve hem dinî hem de seküler dersleri içeren bir öğretim programı uygulamaktaydı. 1890 yılına gelindiğinde, Van vilâyeti dâhilinde 21 gayrimüslim okulun faaliyet gösterdiği tespit edilmiştir. Bu kurumlarda eğitim alan Ermeni öğrenciler, mezheplerine göre farklı binalarda öğrenim görmüşlerdir. Bu durum, Ermeni cemaatinin Gregoryen, Katolik ve Protestan mezhepleri arasında eğitim alanında da kurumsal ayrışmanın yaşandığını göstermektedir. 1896 yılında Van vilâyet merkezinde Ermenilere ait 15 mektep bulunmaktaydı. Bu mekteplerin bir bölümü doğrudan kiliselerin idaresi altında faaliyet göstermekteydi. Bu bağlamda, eğitim faaliyetlerinin yalnızca pedagojik değil aynı zamanda ruhanî ve cemaat temelli bir karakter taşıdığı anlaşılmaktadır. 1898 yılına gelindiğinde Van vilâyet merkezi ve Bahçeler mevki dâhilinde toplam 11 Ermeni okulu faaliyet göstermekteydi. Bu okulların dokuzu Bahçeler kısmında yer almakta olup, toplam 2.180 öğrenci bu kurumlarda eğitim görmekteydi. Öğrencilerin 805'ini kızlar oluşturmaktaydı. Bu oran, 19. yüzyılın sonlarında Ermeni cemaatinde kadın eğitiminin önemli ölçüde yaygınlaştığını ve kız öğrencilerin eğitim sürecine aktif biçimde dâhil edildiğini göstermektedir. Genel olarak değerlendirildiğinde, 1880'lerden 1890'ların sonuna uzanan süreçte Van'daki Ermeni okulları hem sayısal hem de işlevsel açıdan büyük bir gelişme göstermiştir. Bu kurumlar, bir yandan Osmanlı eğitim sisteminin parçası olarak varlığını sürdürürken, diğer yandan cemaat kimliğinin korunmasında kültürel bir araç hâline gelmiştir (Cuinet, 1892; Minassian, 2016;

Önal, 2003). 1901 yılında Haçboğan Mevkiinde Katolik mektebi açılmıştır (BOA, Y.PRK.ŞD, 3/16).

19. Yüzyıl Eski Van'da Amerikan Misyonerlerine Ait Eğitim Kurumları ve Kültürel Etkileri

Amerikan misyonerlerinin Osmanlı topraklarındaki faaliyetleri, XIX. yüzyılın başlarında sistematik bir hâl almıştır. 1820 yılında Osmanlı ülkesine gelen Pliny Fisk ve Levi Parsons adlı iki Amerikan misyoner, imparatorluk sınırları içinde yaşayan Ermeni cemaatine yönelik özel bir misyon kurulması gerektiği kanaatindeydiler. Fisk, görevlendirildiği Beyrut, Şam, Kudüs ve Hatay çevresinde faaliyetlerine başlamış; bu bölgelerde Protestan öğretisini yaymayı hedeflemiştir. Onun Beyrut'ta görüştüğü üç Ermeni rahibin Protestan mezhebini kabul etmesi, bölgede yürütülecek misyonerlik faaliyetleri açısından ilk somut başarı olarak değerlendirilmiştir. Bu gelişmelerin ardından, Osmanlı Devleti ile Amerika Birleşik Devletleri arasında imzalanan Seyr-i Sefâin ve Ticaret Antlaşması (1830), antlaşmayı takiben, 1831 yılında American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) adlı örgütün İstanbul'da resmî şubesini kurmuştur. Böylece İstanbul, Osmanlı topraklarındaki tüm Amerikan misyoner faaliyetlerinin idari merkezi hâline gelmiştir. 1839 yılına gelindiğinde, misyoner Jackson, Doğu Anadolu vilayetlerinde örgütün yeni şubelerini açmak üzere görevlendirilmiştir. Bu doğrultuda Van, stratejik konumu nedeniyle büyük önem kazanmıştır. Şehrin, Anadolu ile Mezopotamya arasında bir geçiş kapısı işlevi görmesi, Amerikan misyonerleri için Van'ı bölgesel bir merkez hâline getirmiştir. Bu amaçla, ilk olarak şehirde eğitim kurumları açılarak faaliyetlere başlanmıştır. Zamanla Eski Van Şehri'nde Amerikan Board'a bağlı toplam dört okul faaliyete geçmiştir. Bu okullar yalnızca dinî eğitim değil, aynı zamanda pozitif bilimler, el sanatları, marangozluk, dokumacılık ve fırıncılık gibi pratik alanlarda da öğretim vermekteydi. Böylece misyoner okulları, bölgedeki topluluklara hem kültürel dönüşüm hem de mesleki eğitim yoluyla etki etmeyi amaçlamıştır.

Bununla birlikte, Amerikan misyonerlik faaliyetlerinin yayılması, zaman zaman siyasi sonuçlar da doğurmuştur. 1882 yılında Mıgırdıç Portakalyan tarafından Van'da kurulan Varzhapetanos Okulu, görünürde eğitim amacı taşısa da Ermeni gençlerini milliyetçi ve ihtilalci fikirlerle yetiştiren bir kurum olarak dikkat çekmiştir. Bu durum, misyoner okullarının yalnızca pedagojik değil, aynı zamanda siyasi ve ideolojik işlevler üstlendiğini göstermektedir. Amerikan misyonerlerinin Van'daki faaliyetleri, 19. yüzyılda hem eğitim kurumlarının çeşitlenmesine hem de bölgedeki etno-dinsel ilişkilerin dönüşümüne katkı sağlamıştır. Bu okullar, modern eğitim

metotlarını taşraya taşımış; fakat aynı zamanda cemaat kimliklerinin ve milliyetçi bilinçlerin güçlenmesinde de etkili olmuştur (Cevizliler, 2010; Gedik, 1993).

Van'daki Amerikan misyoner okulları, ilk olarak 1875 yılında faaliyete geçmiştir. Dönemin Maârif Nâzırı Zühtü Paşa tarafından hazırlanan bir rapora göre, söz konusu tarihte öncelikle bir erkek okulu açılmış, ancak bu kurumun resmî ruhsatı ancak 1892 yılında verilmiştir. Bu durum, Osmanlı yönetiminin yabancı okullar üzerindeki denetim mekanizmasını sıkı tutmaya çalıştığını ve misyoner okullarının faaliyetlerini zaman zaman resmî izin alınmadan başlattıklarını göstermektedir. 1876 yılında Van'da bir kız ve bir erkek okulu daha açılmıştır. Böylece Amerikan misyonerleri, kısa sürede hem erkek hem de kız öğrencileri kapsayan karma bir eğitim ağı kurma yönünde önemli bir adım atmıştır. Ardından 1887 yılında bir misyoner okulu daha açılmış ve bu gelişmeyle birlikte Van'daki Amerikan okullarının sayısı dörde ulaşmıştır. Bu kurumlar yalnızca öğretim faaliyetleriyle değil, aynı zamanda yerel cemaatlerle kurdukları ilişkiler ve kültürel faaliyetlerle de etkili olmuşlardır. Van'daki Amerikan misyoner faaliyetlerinin temel hedeflerinden biri, bölgede yaşayan Ermeni toplumu arasında Protestanlık inancını yaymaktır. Bu çerçevede eğitim, misyonerlik hareketinin en etkili araçlarından biri olarak kullanılmıştır. Misyonerler, Protestanlığı doğrudan dinî vaazlarla değil, okullar aracılığıyla dolaylı biçimde kültürel ve pedagojik yollarla yaymayı tercih etmişlerdir. Bu amaç doğrultusunda 1892 yılında, Protestanlığın Van ve çevresinde yayılmasını teşvik etmek üzere, “Nanonto” adlı vapurla beş Amerikalı kadın misyoner bölgeye gönderilmiştir. Bu kişiler, özellikle kız çocuklarının eğitimi üzerinden Protestan değerlerini topluma aktarma misyonuyla görevlendirilmişlerdir. Kadın misyonerlerin Van'a gelişi yalnızca yeni okulların açılması sürecini hızlandırmakla kalmamış; aynı zamanda Amerikan misyonlarının kadın eğitimi ve sosyal yardım faaliyetleriyle bütünleşen yeni bir misyonerlik modeli benimsemelerine de zemin hazırlamıştır. 1875–1892 yılları arasındaki süreç, Van'daki Amerikan misyoner faaliyetlerinin kurumsallaşma ve Protestan kimliğini yayma evresi olarak değerlendirilebilir. Bu dönemde kurulan okullar, Osmanlı taşrasında modern eğitimin gelişimine katkı sağlarken, aynı zamanda bölgedeki mezhep ve kimlik dinamiklerinin dönüşümünde etkili olmuştur (BOA, HR.TO, 348/26).

1903 yılına ait verilere göre, Van'da faaliyet gösteren üç Protestan Ermeni okulu bulunmaktadır. Bu okullar, Amerikan misyoner teşkilatının bölgedeki uzun soluklu eğitim politikalarının bir sonucu olarak ortaya çıkmış olup hem temel hem de ortaöğretim düzeyinde

eğitim vermekteydi. Söz konusu okullarda görev yapan öğretmenler özel bir seçim sürecinden geçirilmiş, genellikle ya Amerikan misyoner kurumlarında yetişmiş kişilerden ya da Protestan mezhebine mensup eğitilmiş Ermeni öğretmenlerden seçilmiştir. Bu durum, misyoner okullarında öğretim kadrosunun yalnızca pedagojik niteliklere göre değil, aynı zamanda mezhepsel bağlılık ve ideolojik uyum kriterleri gözetilerek belirlendiğini göstermektedir. Bu üç okuldan ikisi Van'ın Bağlar mevkiinde, biri ise şehir merkezinde yer almaktaydı. Bağlar mevki, 19. yüzyılın sonlarından itibaren Amerikan misyoner faaliyetlerinin yoğunlaştığı bir bölge olduğundan, bu kurumların burada konumlanması tesadüfî değildir. Söz konusu okullar hem eğitim hem de dinî yayılma faaliyetlerinin merkezleri olarak işlev görmüş, Van'daki Ermeni Protestan topluluğunun kurumsal kimliğinin güçlenmesine katkıda bulunmuştur (Erdoğan, 2007).

Bağlar cihetindeki Erek Kilisesi Meydanı'nda yer alan ve Ermeni öğrencilere eğitim veren misyoner okulu, Van'daki Amerikan Board teşkilatının en önemli eğitim kurumlarından biridir. Bununla birlikte Bağlar'daki Tepebağ Sokağı'nda, 72–74 numaralı emlak üzerindeki misyoner okulu da benzer öneme sahiptir. Bu kurum, gündüz eğitim veren ancak yatılı öğrencileri de kabul eden bir yapıya sahipti. Yalnızca erkek öğrencilere eğitim veren bu okulun öğretim sistemi ilköğretim, ortaokul ve lise düzeylerinden oluşmaktaydı. Okulun faaliyetleri için 1892 yılında Amerikan Board adına resmî ruhsat alınmıştır. Fiziksel olarak oldukça geniş bir yapıya sahip olan okul binasında dershaneler, yemekhane, yatakhane, fırın, ahır ve sanayi bölümleri dâhil olmak üzere toplam 38 bölüm bulunmaktaydı. Bu okullarda yürütülen eğitim faaliyetlerinin görünürdeki amacı “modern öğretim” olsa da dönemin resmî Osmanlı raporlarına göre asıl hedefin bölgedeki Ermeni nüfus arasında Protestanlık inancını güçlendirerek Türk ahaliye karşı politik bir farkındalık oluşturmak olduğu belirtilmiştir. Okulun öğrenci sayısı 1896'da 120, 1903'te 137, 1906'da ise 245'e ulaşmıştır.

Aynı sokakta, 73–74 numaralı emlakta yer alan Amerikan Protestan Kız Okulu, 1875 yılında Dr. Raynolds tarafından kurulmuştur. Bu kurum, erkek okuluna benzer şekilde örgütlenmiş olup ilköğretimden lise düzeyine kadar eğitim vermekteydi. Yapısında toplam 49 bölüm bulunan bu okul, kapsamlı bir eğitim altyapısına sahiptir. 1903 yılı itibarıyla öğrenci sayısı 382'ye ulaşmıştır. Okul müfredatında dinî derslerin yanı sıra Fransızca, el sanatları, aritmetik ve müzik dersleri yer almaktaydı (Temizer, 2013; Önal, 2003).

Cuinet 1890 yılında Van'da iki misyoner okulundan bahsetmektedir (Vital Cuinet, 1892). Anadolu Islahatı Teftiş Heyeti ile Van'a gelen Sadettin Paşa, 1896 tarihli raporunda Amerikan

misyoner okullarında teorik bilginin yanı sıra marangozluk ve makine bilgisi gibi derslerin yer aldığını belirtmiştir (Önal, 2003). Bu eğitim programı, yalnızca klasik bilgiyle sınırlı kalmayan, aynı zamanda yerel ekonomik hayata entegre üretim odaklı bir modelin benimsendiğini göstermektedir.

Amerikan Board adına açılan kız okulu zamanla öğrenci kapasitesini aşınca, 1911 yılında binaya ek yapılar inşa edilmiştir. Alt katlar sosyal etkileşim alanlarına, üst katlar ise eğitim birimlerine ayrılmıştır. Yapının alt katları taş, üst katları ise kerpiçten inşa edilmiştir (BOA, İ.MF, 18/44). Bazı Amerikan misyoner okullarında Ermeni çocuklara millî bilinç kazandırmak ve okul katılımını artırmak amacıyla eğitimin ücretsiz sunulması, Amerikan Board'un finansal politikalarının bir parçasıydı. Bu okullar kendi giderlerini üretim temelli “Rus modeli” olarak adlandırılan sistemle karşılamaktaydılar. Üretilen eşyalar Avrupa’da satılıyor, elde edilen gelir tekrar okullara aktarılıyordu. Bu finansal yapıya ek olarak Red Cross, gönüllü bağışçılar ve kilise fonlarından da destek alınmaktaydı (Ofraz & Tozkoparan, 2011; Saçlı, 2024).

Sonuç

XIX. yüzyıl, Osmanlı Devleti’nin yalnızca siyasî ve idarî yapısında değil, aynı zamanda toplumsal, ekonomik ve kültürel alanlarda da köklü dönüşümlerin yaşandığı bir dönem olmuştur. Bu dönüşüm sürecinin en belirgin yansımalarından biri, eğitim alanında gerçekleşmiştir. Eğitim, hem bireyin toplumsal konumunu belirleyen bir araç hem de devletin modernleşme politikalarının en önemli dayanağı hâline gelmiştir. Bu bağlamda Eski Van Şehri, Doğu Anadolu’daki stratejik ve kültürel konumu itibarıyla söz konusu dönüşümün yerel ölçekte en canlı biçimde gözlemlendiği merkezlerden biri olmuştur. Van’daki eğitim faaliyetleri, başlangıçta klasik Osmanlı eğitim sisteminin bir uzantısı olarak medreseler, sıbyan mektepleri ve dinî yapılar aracılığıyla yürütülmüştür. Bu kurumlar, yalnızca dinî bilgi aktaran mekânlar değil, aynı zamanda şehrin sosyo-kültürel yaşamının odak noktaları olmuşlardır.

Tanzimat reformlarıyla birlikte eğitim, artık yalnızca bireysel gelişimin değil, devletin bekasının da bir aracı olarak görülmeye başlanmıştır. Bu süreçte rüşdiye ve idâdî mektepleri, modern Osmanlı eğitim sisteminin ilk basamaklarını oluşturmuş; kızların eğitimi ise yavaş da olsa sistematik bir hâl almaya başlamıştır. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Osmanlı Devleti’nin Batı’ya yönelim süreciyle paralel biçimde, Van’daki eğitim kurumlarının çeşitliliği artmıştır. Özellikle 1880’li yıllardan itibaren bölgede hem Müslüman halka ait modern mektepler hem de

gayrimüslim cemaat okulları hızla çoğalmıştır. Bu dönemde kurulan Maârif Meclisleri aracılığıyla eğitim faaliyetleri denetlenmiş, taşrada merkeze bağlı bir eğitim sistemi oluşturulmaya çalışılmıştır. Ancak aynı dönemde, Van'ın toplumsal dokusuna etki eden en önemli faktörlerden biri de Amerikan misyonerlerinin bölgede artan faaliyetleridir. American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) teşkilatı, Van'ı hem coğrafi konumu hem de Ermeni nüfus yoğunluğu nedeniyle Doğu Anadolu misyonunun merkezi hâline getirmiştir. Misyonerler, 1875 yılından itibaren şehirde eğitim kurumları kurmaya başlamış, kısa sürede hem kız hem de erkek öğrencileri kapsayan dört büyük okul açmışlardır. Bu okulların temel amacı, görünürde modern eğitim vermek olsa da, esas hedef Ermeni toplumu içinde Protestanlık inancını yaymak ve millî bilinci güçlendirmek olmuştur.

Amerikan misyoner okulları, eğitimde ücretsiz öğrenim imkânı sunarak geniş kitlelere ulaşmış, aynı zamanda üretim temelli bir finansman modeli geliştirmiştir. Öğrenciler, dokuma, marangozluk, terzilik ve kuyumculuk gibi alanlarda ürettikleri eşyalarla okulların ekonomik sürdürülebilirliğine katkı sağlamışlardır. “Rus modeli” olarak adlandırılan bu sistem sayesinde elde edilen gelirler Amerika’da satılmış ve yeniden Van’daki okullara aktarılmıştır. Böylece okullar, yalnızca birer eğitim kurumu değil, aynı zamanda ekonomik ve ideolojik üretim merkezleri hâline gelmiştir.

Misyoner okullarında uygulanan Batı tarzı müfredat, fen bilgisi, yabancı dil, müzik ve el sanatları derslerini içerirken; aynı zamanda meslekî eğitime de büyük önem verilmiştir. 1896 yılında Anadolu Islahatı Teftiş Heyeti’nden Sadettin Paşa, Dr. Raynolds başkanlığındaki okulda öğrencilerin haftada bir gün marangozluk, son yıl ise makine eğitimi aldıklarını, ayrıca kunduracılık, kuyumculuk, doğramacılık gibi alanlarda da eğitim gördüklerini belirtmiştir. Bu yönüyle Amerikan okulları, Osmanlı taşrasında modern teknik eğitimin ilk örneklerini sunmuştur.

Gayrimüslim cemaatler açısından bakıldığında, Ermeni okullarının 19. yüzyılın ortalarından itibaren hızla kurumsallaştığı görülmektedir. 1856 Islahat Fermanı’nın ardından Ermeniler eğitim alanında daha serbest hareket edebilmiş; kiliseler, vakıflar ve cemiyetler aracılığıyla Anadolu’nun pek çok yerinde okul açmışlardır. Van’da 1890’larda 20’nin üzerinde gayrimüslim okul bulunmakta olup bunların büyük bir kısmı Ermeni cemaatine aittir. 1898 yılına gelindiğinde yalnızca Van merkez ve Bahçeler mevkiinde 11 Ermeni okulu faaliyet göstermekteydi; bunlarda öğrenim gören toplam 2.180 öğrencinin 805’i kızdı. Bu oran, kadın eğitiminin Ermeni toplumunda da giderek önem kazandığını göstermektedir. Öte yandan, Amerikan misyoner okulları yalnızca

pedagojik değil, mimari açıdan da modernleşme sürecinin temsilcileri olmuştur. Özellikle 1911 yılında Amerikan Board'a ait kız okuluna eklenen üç katlı yeni bina, dönemin eğitim mimarisinde Batılı plan anlayışının Van'daki en belirgin örneklerinden birini oluşturmuştur. Bu yapı, taş temelli ve kerpiç duvar örgülü yapısıyla hem yerel malzeme geleneğine uyum sağlamış hem de Batı tarzı mekânsal işlevselliği içselleştirmiştir.

Sonuç olarak, XIX. yüzyılın son çeyreğinden XX. yüzyılın başına uzanan süreçte Eski Van Şehri'nin eğitim kurumları, kentin yerleşim kültürünü, toplumsal yapısını ve ekonomik işleyişini derinden etkilemiştir. Müslüman mektepleri, gayrimüslim cemaat okulları ve Amerikan misyoner kurumları arasındaki etkileşim, Van'ı çok katmanlı, dinamik ve kültürel olarak çeşitlenmiş bir şehir kimliğine kavuşturmuştur. Bu kurumlar aracılığıyla şehirde yalnızca bilgi aktarımı değil, aynı zamanda farklı kimliklerin, mezheplerin ve kültürel değerlerin etkileşimi sağlanmıştır. Ancak bu süreç, beraberinde mezhepsel gerilimleri ve siyasî farklılaşmaları da getirmiştir. Nihayetinde, Van'daki eğitim kurumları hem Osmanlı modernleşmesinin yerel bir yansıması hem de misyonerlik faaliyetlerinin toplumsal dönüşüm aracı olarak, bölgenin tarihsel ve kültürel hafızasında kalıcı izler bırakmıştır.

Kaynaklar

Albayrak, M., & Şeker, K. (2014). *Arşiv belgelerine göre Osmanlı eğitiminde modernleşme* (Yay. No. 134). T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı.

BOA. A.MKT.MHM. 258/62; 416/32.

BOA. BEO. 2131/159787; 3390/254190; 4191/314291; 4205/31529.

BOA. DH.İD. 33/43.

BOA.DH.MKT. 1718/23.

BOA. HR.TO 348/26.

BOA. İ.DH. 579/403; 846/67930.

BOA. İ.EV. 34/67.

BOA. İ.MF. 18/44.

BOA. İ.MVL. 510/23045.

BOA. MF.MKT. 18/108; 28/109; 39/120; 89/121; 106/76; 197/26; 236/51; 346/59; 362/23; 720/6.

BOA. TSMA.E. 1375/43.

BOA. Y.EE. 132/7.

BOA. Y.PRK.KOM .9/73.

BOA. Y.PRK.ŞD. 3/16.

Cevizliler, E., & Cevizliler, N. (2010). Van vilayetinde Amerikan misyonerlerine ait kurumlar. *Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*, (9). 169–180

Cuinet, V. (1892). *La Turquie d'Asie: Géographie administrative* (Vol. 2, Vilayet de Van). Ernest Leroux Éditeur.

Çadırcı, M. (1997). *Tanzimat döneminde Anadolu kentlerinin sosyal ve ekonomik yapısı*. Türk Tarih Kurumu.

Çadırcı, M. (2013). *Tanzimat döneminde Anadolu kentlerinin sosyal ve ekonomik yapısı*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Erdem, U. (2018). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Muhacir Komisyonları ve faaliyetleri (1860–1923)*. Türk Tarih Kurumu.

Erzurum Vilayet Salnamesi. (1287).

Gedik, İ., Şaşmaz, M., & Canatan, Y. (1993). *Yakın dönem Ermeni hadiselerinde Van*. Siyasal Kitabevi.

Gökmen, E. (2022). *II. Abdülhamit döneminde ibtidai mekteplerinin yayılması: Manisa köyleri örneği (1893–1896)* [Yüksek lisans tezi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi]. Yök Tez.

İnce Erdoğan, D. (2007). *Osmanlı Devleti'nde Amerikalı misyonerler ve Van Ermeni isyanı (1896)* [Doktora tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi]. Yök Tez.

Karpat, K. H. (2010). *Osmanlı nüfusu 1830–1914*. Timaş Yayıncılık.

Kılıç, O. (2021). *Doğu serhaddinin kilidi Van (16.–18. yüzyıllar)*. Van Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları.

Lynch, H. (1901). *Armenia: Travels and studies* (Vol. 2). Longmans, Green and Co.

Maarif Salnamesi. (1316). *Maarif salnamesi*. Matbaa-i Âmire.

- Millingen, M. (1998). *Kürtler arasında doğal yaşam* (Çev. N. Mestci). Doz Yayınları.
- Minassian, A. T. (2016). 20. yüzyıl başında Van. In R. G. Hovannisian (Ed.), *Tarihi kentler ve Ermeniler Van*. Aras Yayıncılık.
- Oflaz, M., & Tozkoparan, N. (2011). 19. yüzyıl sonunda Van'da Amerikan kız ve erkek okulları. In E. O. Belli (Ed.), *IV. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu Bildirileri* (ss. 479–483). Gramat Matbaası.
- Önal, S. (2003). *Saadettin Paşa'nın anıları: Ermeni–Kürt olayları (Van, 1896)*. Remzi Kitabevi.
- Öntuğ, M. M. (2007). Osmanlı Devleti'nin Ermeni mektepleri üzerine denetimi. In *Hoşgörü toplumunda Ermeniler* (C. 3). Erciyes Üniversitesi.
- Parmaksız, E. (2008). *II. Abdülhamit dönemi (1876–1909) eğitim sistemi, eğitim yapıları ve askeri rüştiyeler* [Doktora tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi]. Yök Tez.
- Saçlı, N. (2024). *Osmanlı Devleti'nde Amerikan ekonomik varlığı (1850–1908)*. Filiz Kitabevi.
- Salname-i Devlet-i Âliyye-i Osmaniye. (1293). *Salname-i Devlet-i Âliyye-i Osmaniye*. Matbaa-i Âmire.
- Şimşir, B. N. (1986). Ermeni sorunu ve Van. In *Ermeni Olayları Sempozyumu: Van–Bitlis–Muş*. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi.
- Temizer, A. (2013). Van'da Amerikan Board misyonerlerinin faaliyetleri ve Van Amerikan Hastanesi. *Avrasya İncelemeleri Dergisi (AVAİD)*, (2), 169-204.
- Ünal, U. (2015). *II. Meşrutiyet öncesi Osmanlı rüştiyeleri (1897–1907)*. Türk Tarih Kurumu.
- Van Vilayet Salnamesi. (1315). *Van vilayet salnamesi*. Vilayet Matbaası.
- Yıldız, M. Z., & Deniz, O. (2016). Maarif salnamelerine göre 19. yüzyıl sonunda Van'da eğitim ve kültürel hayat. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 21(35), 197–208.

Telif ve Lisans Bildirimi

Bu makalenin tüm yayın ve telif hakları Journal of Academic History and Ideas / Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi'ne aittir. Makale, dergi tarafından Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY-NC 4.0) kapsamında açık erişimli olarak sunulmaktadır (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>). Bu lisans kapsamında, makale uygun bilimsel atıf yapılması koşuluyla ve yalnızca ticari olmayan amaçlarla her türlü ortamda kullanılabilir, çoğaltılabilir ve paylaşılabılır; ancak orijinal içeriğin değiştirilmesi, dönüştürülmesi veya üzerinde türev eser üretilmesi kesinlikle yasaktır. Dergide yayımlanan çalışmaların bilimsel, hukuki ve etik sorumluluğu tamamen makale yazar(lar)ına aittir; dergi editörleri ve yayın kurulu bu içerik nedeniyle sorumlu tutulamaz. Makalenin ticari yeniden kullanımı, çeviri veya yeniden yayımlanmasına ilişkin tüm talepler; derginin editör kuruluna akademiktarihvedusunce@gmail.com adresi üzerinden iletilmelidir.